

М. Траф'як

УКРАЇНСЬКА ЕМІГРАЦІЯ І КОЛОНІЗАЦІЙНИЙ РУХ У КНЯЖУ ДОБУ: СХІДНИЙ КОНТЕКСТ

Анотація. В статті досліджуються маловивчені сторінки історії України як еміграційний та колонізаційний рух у княжу добу. Використовуючи специфічні матеріали, автор вказує, що він йшов у південно-східному напрямку. Українська колонізація межиріччя Волги і Оки сформувала новий етнічний центр і Московську державу.

Проблема, що висвітлюється у цій статті, належить до маловивчених питань історії України. Праці про східну українську діаспору почали з'являтися лише останнім часом. Ґрунтовний аналіз ряду аспектів історії східної української діаспори, окрім "Енциклопедії Українознавства", знаходимо в книгах Ф.Д. Заставного, І.І. Винниченка, В.І. Сергійчука, Д.Д. Білого та інших дослідженнях¹. Проте у них, за винятком праці Д.Білого, де йдеться про Тмутороканське князівство, майже відсутні дані про розселення українців на Сході за княжої доби. Тим часом, вивчення української еміграції і колонізаційного руху в зазначений період містить, на наш погляд, ключ до розуміння багатьох сучасних проблем життя українців у державах колишнього СРСР.

Територія України ще в часи палеоліту стала важливим простором розселення людей. Типовою особливістю її ранньої історії були безперервні міграції номадів. Це зумовлювалося характером української території як багатой степової і лісостепової смуги між Заходом і Сходом, складової частини євразійських степів. З часів формування скотарства аж до пізнього середньовіччя включно степовим коридором України проходили в Європу кочовики. Українська територія стала епіцентром Великого переселення народів із заходу на схід та зі сходу на захід на початку нашої ери, а також прабатьківщиною слов'янства: звідси слов'яни розселилися на Балкани, в басейни Ельби та Одри, північний захід та північний схід.

У княжі часи з причини військових походів, торгівлі, колонізації незаселених просторів тощо переміщення української людності посилюється. Великі переміщення людей зв'язані, зокрема, з Хозарією. Професор О.Пріцак стверджує, що Хозарія була постачальником рабів для ісламського світу. Одним з джерел цього "товару" була територія України, і вже тоді значна частина наших співвітчизників потрапила на відновлені династією Омеядів римські й іранські виробництва, які існували на основі невольницької праці².

Переміщення людей здійснювалося також в процесі торгівлі відомими торговельними шляхами міжнародного значення. Є багато свідчень іноземних авторів щодо цього. Інтерес становлять, зокрема, відомості арабського письменника Ібн-Хордадбе, що їх подає В.Січинський. "Вони - з племені славян, - пише Ібн-Хордадбе, - вивозять футра видри, футра чорних лисиць і мечі з далеких кінців Славянщини до Румського моря (Чорного або Середземного моря) і цісар Рума бере з них десятину. А коли бажають, то їздять на кораблях по річці Славян, переходять по затоці хозарської столиці, де її володар бере з них десятину. Далі вони ходять до моря Джурджана (південно-східна частина Каспійського моря) і виходять на довільний собі беріг... Іноді вони привозять свій крам на верблюдах у Багдад. Іноді (купці) вибирають шлях через Вірменію, в країні славян, потім до затоки хозарської столиці, потім у море Джурджана, потім у Балху і Мавараннагру, потім до Сіна (Китаю)"³.

Міграція української людності в княжу добу і наступні століття багато чим визначалася географічним становищем України - Чорним морем і степом. Замкнене на заході Карпатами й сусідством з осілими народами, все поширення українського народу

було звернене на південь і південний схід. Кочовики весь час руйнували те, що український люд здобував у порожніх, незаселених просторах. У цій боротьбі українського плуга й меча за опанування степом і за встановлення на ньому хліборобської культури слід вбачати заслугу українців перед європейською цивілізацією.

Відомо, що побережжям Чорного моря колись володіли анти. Ряд учених припускають, що напад на Царгород 860 р., на Сурож та Амастдиду робила Озівсько-Чорноморська Русь. Боротьба за Чорне море з Візантією відбувається і в наступний період. Князь Олег у результаті походів на Царгород заключив з Візантією договори 907 і 911 рр. Він також робив походи до берегів Каспійського моря. Двічі робив походи на схід князь Ігор. Князь Святослав (964-972), про якого М.Грушевський писав, що "се чистий запорожець на київськiм столі"⁴, розпочав князювання походами на Оку та Волгу, де розгромив в'ятичів, камських болгар, Хозарський каганат, підкорив ясів (осетин) і касогів (адигеїв).

Святослав зовсім не був "позбавлений глузду авантюристом", який блукав степами, де заманеться. Відомо, що російський історик С.Соловйов з великим пієтетом ставився до тих київських князів, які розбудовували Київську імперію в північному напрямку і одночасно з антипатією говорив про "помилки Святослава". Професор В Мороз висловив думку, що всякий рух на північно-східний простір - "це було будування російської держави". Князь Святослав був перший з варязької династії, який чув себе однозвучним з Україною-Руссю, з тією "національною душею, для якої простір, життєве поле було в степах від Києва на полудень, до Чорного моря і далі на схід"⁵. Його волзько-хозарський похід, його дії на Дунаї і за Балканами були життєво важливими для молоді України-Русі.

В X-XI ст. зберігалися назви нижнього Дніпра - Білобережжя, де Русь "зимувала", і частини чорноморського побережжя - "Лукомор'я". На нижньому Дніпрі був український торговельний осередок - Олеша (Олешки). Українські колонії були в Криму, в Корсуні, при гирлі Кубані, в Фанагорії⁶. Чорне море ще біля 900 р. дістало назву Руського моря, "бо ним тільки Русь плаває"⁷.

Князь Володимир (980-1015) став володарем величезної держави. Він приєднав Полоцьку землю. В 981 р. пішов на захід на "ляхів", як каже "Повість врем'яних літ" і захопив "города їхні" Перемишль, Червен, Белз, Волинь⁸. Насправді, ця територія була заселена українською людністю - дулібами, білими хорватами і не належала до Польщі. Можливо, вона входила до Великоморавської держави. Над Бугом заснував Володимир місто, яке назвав своїм ім'ям - Володимир (Волинський). Літопис занотує похід Володимира на Закарпаття у 992 р. З того часу там закріплюється назва "Русь". Згодом здобув він найкращу з візантійських колоній в Криму - Корсунь (Херсонес)⁹.

Зміцнюючи свою державу над Дніпром, український народ освоював нові простори. У цьому плані цікавою є історія Тмутороканського князівства. Ще з IX ст. відбувається колонізація на Тамань і Кубань українського племені сіверян¹⁰. У договорі 944 р. Київської Русі з греками згадується Корсунська земля, очевидно, володіння Русі на Таманському півострові. Коли князь Святослав розбив хозар, ясів і касогів, у західній частині Кубані - на Таманському півострові - постало Тмутороканське князівство з містом Тмуторокань. Його появу можна пояснити існуванням тут міцного українського осередку. Через Тмуторокань підтримувалися зв'язки руських князівств з народами Північного Кавказу, Візантією і більшістю східних країн того часу. Тмутороканське князівство весь час було уділом чернігівських князівств. У 988-1036 рр. в Тмуторокані правив син Володимира Святославича Мстислав. Завдяки його зусиллям Тмутороканське князівство стало краєм руських поселенців, які займалися торгівлею, землеробством і рибальством¹¹.

У Тмуторокань 1060 р. було вислано історика Київської Русі Никона. При церкві Святої Богородиці він заснував монастир, який став великим просвітницьким центром

Тамані. Поступово князівство перетворилося на місце, куди зсилали заколотників, опальних бояр та воевод. Сюди ж під час міжусобиць тікали погромлені князі. Тут до 1068 р. з перервами правив син чернігівського князя Святослава Гліб. У 1064 р. онук Ярослава Мудрого Ростислав Володимирович як князь-ізгой з Галичини, втік до Тмуторокані і став княжити замість Гліба. У 1066 р. він був отруєний посланцем візантійського імператора, якого непокоїло зростання могутності Тмуторокані. З часом при владі знову став Гліб, а далі його брат Олег Гориславич. Поступово Тмуторокань втрачала свою могутність та самостійність. Наприкінці XI ст. її захопили половці, згодом Візантія, а в XIII-XIV ст. вона входила до складу Золотої Орди¹².

Київська держава поширювалася також на північ і північний схід, об'єднавши слов'янські та неслов'янські народи Східної Європи. В X-XII ст. до її складу входила південно-східна частина Латвії та Естонії. Ярослав Мудрий заснував м. Юр'їв - пізніша назва Дорпат чи Дерпт, зараз Тарту¹³.

Північно-східні землі (Суздаль, Ростов) входили раніше до складу Чернігівського і Переяславського князівств. Там жили спочатку фіни, потім стали селитися слов'яни. Суздальська земля називалася за старовини Заліською. Цю назву дала їй Київська Русь, від якої вона була відділена дрімучими лісами в'ятичів. Автор "Курса русской истории" В.Ключевський наводить чимало фактів колонізації цих земель зусиллями України-Русі. При князях Юрії Довгорукому (1154-1157) та його синові Андрієві Боголюбському (1157-1174) у Суздальській землі виникають один за одним нові міста. Юрій Довгорукий вважається засновником Москви. В Москві цьому киянину, який народився і похований в Києві, встановлено пам'ятник¹⁴. Він будує Переяславль Заліський, Дмитрів. Тоді ж виникають міста Городень на Волзі, Кострома, Стародуб, Галич, Звенигород, Твер, Вишгород. "Зустрічаємо ознаку, - пише В.Ключевський, - яка прямо показує на те, звідки йшло населення, котре наповнювало ці нові суздальські міста і великі села. Потрібно дослухатися до назв нових суздальських міст: Переяславль, Звенигород, Стародуб, Вишгород, Галич - все це південно-руські назви, які миготять мало не на кожній сторінці старого київського літопису в розповідях про події в південній Русі; одних Звенигородів було декілька в землі Київській і Галицькій"¹⁵.

Назви київських річок Либеді й Почайни зустрічаються в Рязані, Володимирі-на-Клязьмі, Нижньому Новгороді. Добре відома р. Ірпінь у Київській землі, притока Дніпра. Є Ірпінь, притока Клязьми біля Володимира. Назву самого Києва не забули на Суздальщині: село Києво на Київській балці знають акти XVI ст. у Московському повіті; Київка - притока Оки в Калузькому повіті, село Київці поблизу Олексина в Тульській губернії. Найбільш цікавим є тут кочування однієї групи назв. У ті часи відомі були, наприклад, три Переяслави: Переяслав на Київщині, Переяславль Рязанський (теперішня Рязань) і Переяславль Заліський (Ярославська губернія). "Це перенесення південноруської географічної номенклатури на віддалену суздальську Північ, - знову наголошує В.Ключевський, - було справою переселенців, які прийшли сюди з київського півдня. Відомий звичай всіх колоністів приносити з собою на нові місця назви залишених осель: по містах Сполучених Штатів Америки можна репетирувати географію значної частини Старого Світу"¹⁶.

Відлунням тієї доби, коли київські, чернігівські, переяславські, волинські, галицькі князі зі своїми земляками освоювали північну фінно-угорську цілину є, зокрема, мова населення північних земель Росії. Володимир Даль, складаючи "Словарь великорусского живого языка", у словникові мешканців Новгородської, Вологодської, Олонецької, Архангельської, Пермської та інших північних від Русі-України земель знайшов відгомін мови переселенців з України. Ось лише деякі слова. Олонецька земля: ледаший, худоба, робить, слухати, голосить; Вологодська земля: бажати, балакати, годі, долоня, дядина, хлюпать, смакувати, що, добродій, завше,

добре, зараз; Архангельська земля: галузка, гукать, єдиний, жінка, капость, лишень, неслухняний, рушник, очіпок, дзвін¹⁷.

В далекій Московщині українські колоністи забули про свій український рід, привикли до місцевих звичаїв і Київ вважали вже чужим. Андрій Боголюбський вдався до будови на північному сході незалежної держави - Володимиро-Суздальського князівства. Щоб піднести значення своїх земель, у 1155 р. Андрій насильно взяв на північ, до Володимира-на-Клязьмі з Вишгорода (біля Києва), ікону Милування ("Чудотворна Вишгородська"). Ікона була перейменована на "Володимирську". Українська святиня Вишгородська ікона Богородиці проголошена святиною Росії¹⁸. Суздальські князі, бажаючи піднести значення своїх земель, все більш вороже ставилися до Києва. І страшний, безпрецедентний погром Андрієм Боголюбським Києва 1169 р. був конкретним проявом цієї політики¹⁹.

З кінця XIII ст. і наступних років знаходимо прізвища українців, які опинилися в Московії, тікаючи від татарського погрому або з інших причин. У літературі наводяться такі конкретні прізвища: чернігівський боярин Ф.Бяконт, київський митрополит Максим (1299 р.)²⁰, митрополит київський і всієї Русі Петро Ратинський (з монастиря над Ратою, біля Сокаля, був спочатку митрополитом галицьким (1305-1308 рр.)²¹. Особливо часто фігурує генеалогічна звітка про перехід до Москви в кінці XIII ст. київського вельможі Родіона Нестеровича, предка бояр Квашніних, разом з 1700 княжатами, боярськими дітьми і двором. М.Грушевський вважає ці дані надто перебільшеними²².

У цьому зв'язку важливим є питання про татарську навалу й долю української людності. В російській, польській і, навіть, в українській історіографії панувала версія "про повне запустіння України після татарської навали". У середині XIX ст. польський історіограф М.Грабовський доводив, що спустошену Україну залюднило польське селянство. Цю версію спростував М.Максимович²³. Російська імперська наука, в особі М.Погодіна та інших вчених, притримувалася концепції, що до XIII ст. у Києві жили росіяни. Після татарської навали на Середнє Подніпров'я в 1240 р. вони емігрували в межиріччя Верхньої Волги та Оки. Лише в XIV ст., на думку М.Погодіна, українці заселили Середнє Подніпров'я, прийшовши туди з Волині та Галичини. Ці погляди повністю суперечили науковим фактам. Етногенез росіян почався у Волго-Окському межиріччі лише в XI ст. Отож погляди на Київську Русь як на першу державу російського народу, справедливо зауважує Л.Залізник, виглядають абсурдно, оскільки в такому випадку російська державність з'явилася на два століття раніше власне росіян²⁴. Згадуваний вже В.Ключевський писав, що татарський погром завершив запустіння України, а основна маса її населення емігрувала на захід - до Галичини та на північ - до Суздальщини²⁵.

Найавторитетніший дослідник історії України М.Грушевський не припускав можливості спустошення України. Він показав, що її населення призвичаїлося рятуватися від ворога в лісах, ярах, болотах і, коли минала небезпека, верталось додому. Тому нема жодних підстав вважати, що людність України тікала на Суздальщину. Інша справа - еміграція боярства, про що було сказано вище. Воно мало для цього підстави вже в XII ст. у зв'язку з занепадом державного життя в Києві²⁶.

При висвітленні проблем української колонізації не можна поминути питання про деякі українські етнічні території, наприклад, Берестейщину. Під Берестейщиною розуміється регіон компактного проживання українців у Брестській області нинішньої Республіки Білорусь. Це терен між Західним Бугом, Прип'яттю, Ясельдою та Нарвою. Територію Берестейщини ще з IX ст. заселяло плем'я волинян (бужан) на заході та плем'я деревлян на сході. Вперше Берестя (офіційно - Брест) згадується 1017 р. як місто деревлян²⁷.

Факт проживання на території Берестейщини волинян у IX-XI ст. знаходить підтвердження у працях білоруського археолога Ю.Кухаренка. Інший білоруський вчений Ю.Карський довів, що межа між українцями й білорусами на території Берестейщини проходить по лінії Туров-Луїнець--Берега-Селець-Пружани-Шерешово. До таких же висновків дійшла Московська діалектологічна комісія, яка 1914 р. видала карту східнослов'янських мов²⁸. Автохтонне населення Берестейщини до українського етносу відносили такі вчені, як О.Потебня, К.Михальчук, А.Ріттіх, М.Карпінський, Д.Флоринський, Д.Шефер, Л.Нідерле, В.Ганцов, І.Зелінський, Ю.Тарнацький, Л.Оссовський, А.Кривицький, Ф.Климчук, І.Матвіяс та багато інших. Про Берестейщину як про українську землю писали російські історики Б.Греков та М.Державін²⁹.

Значна різниця в матеріальній культурі населення на північ і на південь від лінії Ясельда-Прип'ять з'явилася ще в часи неоліту. Дві тисячі років тому майже всю теперішню Білорусь заселяли племена балтів. А на південь від Ясельди і Прип'яті, стверджує вже згаданий Ю.Кухаренко, мешкали слов'яни. Приблизно в середині минулого тисячоліття вони рушили на північ. Внаслідок перемішування слов'ян і балтів за Ясельдою виникло кілька племен, які згодом стали предками білорусів. Згаданий кордон був також межею двох антропологічних типів. Згідно з відомостями білоруського вченого Е.Соболенка, ця межа ділила два типи житла, а за висновками білоруської дослідниці Л.Молчанової - два типи вишивок³⁰.

Мова, традиції українців на Берестейщині беруть свій початок від волинян. Мовою постійного спілкування населення Берестейщини є берестейсько-пінський діалект української мови. Народні пісні, які розповсюджені на Берестейщині і які передаються з покоління в покоління, є українськими. Їх співають не тільки на Берестейщині, але і в інших регіонах України.

Землі Волинського і Турово-Пінського князівств із містами Володимир-Волинський, Берестя, Пінськ входили до Київської держави. Згодом Берестейщина стала органічною частиною Волинського та Галицько-Волинського князівств. У 1341 р. Берестейщину захоплюють литовські князі.

Корінною нацією є українці в Молдові, а Лівобережжя Дністра - українська етнічна територія.

Здавна, ще до Святослава, вістря переміщень наших предків було спрямоване на Дунай. З V ст. простори на території нинішньої Молдови заселяли племена антів. Згідно з археологічними матеріалами, слов'янські поселення й могили VI-VII ст. відомі на території всього Дністрово-Дунайського межиріччя. Крім слов'янського, тут було й інше населення - печеніги, тюрки, половці, - що змішувалось із нащадками уличів, тиверців і дулібів і, зрештою, поступово асимілювалось ними. Відрізані від України-Русі, слов'янські жителі мусіли самі захищатися від кочовиків. Поступово в Дністрово-Дунайському межиріччі в IX-X ст. почала формуватися українська вольниця - берладники - ранній прообраз козацьких січей. Спроби київських князів Кия, а ще більше Святослава, а пізніше Володимира Мономаха закріпитися на Дунаї і розширити аж сюди державну територію Київської Русі, не завжди були результативними.

Можна погодитися з думкою академіка П.Толочка про те, що "Дністрово-Дунайське Пониззя було тією територією, яка, з огляду на суперництво сильних держав, так і не стала складовою частиною жодної з них, але більший вплив на неї здійснювала все-таки Русь"³¹. У XII-XIV ст. Дністрово-Дунайське межиріччя і територія Молдови входили до складу Галицько-Волинської держави.

Чим же займалися, як жило населення земель у гирлах Дунаю і Дністра, які називають галицьким Запоріжжям? Напівпромисловий-напіввійськовий люд Берладі займався торгівлею, сільським господарством, промислами, зокрема, рибальством, а також ремеслами. На жителів Подунав'я часто нападали кочовики, тому,

тримаючись однією рукою за плуг, весло чи ковальський молот, берладники змушені були другою тримати шаблю. Відомі тут такі торгово-промислові центри, як Берладь - столиця землі, яка містилася на річці Берладі, притока Серета, Малий Галич (нині м. Галац в Румунії), Теуча, Черн, Аський торг (нині м. Ясси в Румунії), Романів торг, Сочава, Серет, Кілія, Пересічен, Білгород та ін. Вони провадили жваву торгівлю із багатьма країнами й землями Європи. У Галицькому Пониззі сходилися торгові шляхи із Візантії, Чехії, Угорщини, а також багатьох земель Київської Русі. Відома грамота князя Івана Ростиславовича Берладника від 1134 р., яка надавала права безмитної торгівлі іноземним купцям по всій Берладі і є свідченням її важливого торговельного значення³².

Грамота Івана Ростиславовича незаперечно засвідчує, що 1134 р. він був берладським князем, причому князував тут довго. Цей князь-ізгой втік з Галича на галицьке "Запоріжжя", знайшов із берладниками спільну мову та зажив тут авторитету. Його доля багато в чому дивним чином повторює долю його прадіда, засновника галицької династії Ростислава Володимировича, який загинув на Тмуторокані. Благородні риси характеру створили Івану Берладнику популярність на Галичині. В одній із українських колядок, поширеній у Галичині в XIX ст., співалось про князя Іванка.

Після татарської навали 1241 р. вплив Галича на Пониззя зменшився. Воно було захоплено румунським етнічним масивом, на відміну від східного Запоріжжя, яке стало українським. Поступово румунські поселенці з Волощини і Семигороду поселилися в Південній Молдові. У XVI ст. Литовська держава дозволила волоському населенню Правобережжя поселитися на лівий берег Дністра. Але й далі на Лівобережжі Придністров'я українське селянство складало більшу частину його населення³³.

Придивимося також до процесів, які відбувалися в Криму. Таврійський півострів, починаючи від античних часів, відіграв роль своєрідного економічного і політичного ключа по щодо багатих просторів Східної Європи. Це стало основною причиною того, що Крим ще на межі I тис. до н.е. і I тис. н.е. перестав бути моноетнічною територією. Серед мешканців таврійських торговельних центрів східно-слов'янське населення - предки сучасних українців - простежуються з часів Київської Русі. Монголо-татарське завоювання Криму застало українське населення в багатьох містах. За підрахунками професора Я. Дашкевича, у письмових джерелах XIII, XIV і XV ст. є біля двадцяти згадок про українців у містах Криму. Вони мали свої церкви і свої окремі ділянки - квартали. У Кафі, наприклад, у 1545 р. в українській ділянці було 27 дворів³⁴.

Крім цих українських колоній, що склалися з вільних людей, до Криму, починаючи з другої половини XIV ст., а особливо з кінця XV ст., коли Кримське ханство стало васалом турецького султана, напливає чимраз більше українських бранців-невільників. Згідно з переписом населення Кримського ханства 1666-1667 рр., на 187 тис. кримських татар і 20 тис. вільних представників інших національностей припадало 920 тис. невольників, в основному, для даного часу, українців. Аналогічним було, мабуть, становище у турецькій частині Криму. Виходить, що в другій половині XVII ст. в Криму було більше українців, аніж сьогодні³⁵.

Як бачимо, у княжу добу важливими чинниками міграції з України були військові походи, спустошливі вторгнення на її землі кочовиків, особливо, монголо-татар, міжнародна торгівля, колонізація незаселених земель. За характером переміщення людей були різними: добровільними або самовільними, примусовими тощо. Вістря цих переміщень було спрямоване на південь і південний схід: Дунайсько-Дністровське межиріччя, побережжя Чорного моря, Приазов'я, Таманський півострів. Активно здійснювалася українська колонізація межиріччя Волги та Оки, що

фактично було забезпеченням нового етнічного центру і нової держави - Московії. Разом з тим, недостатня увага до колонізації і зміцнення південного і південно-східного простору звужувала геополітичний фундамент української державності.

Summary. Such a little known issue of the Ukrainian history as Ukrainian emigration and colonizational movement in the prince's age is elucidated here. Using specific materials the author indicates that the point of those and southern east. The Ukrainian colonization of the Volga's and Oka's interriver was actively accomplished having in fact the new ethnic centre and the new state of Moskoviya.

Список літератури

1. Див.: Енциклопедія Українознавства: У 10 томах. - Париж-Нью-Йорк, 1955-1984; Заставний Ф.Д. Східна українська діаспора.-Львів, 1992; Винниченко І.І. Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис.-Житомир, 1992; Сергійчук В.І. Українці в імперії.-К., 1992; Білий Д.Д. Малиновий клин.-К., 1994.
2. Прицак О. Як "вибухла" Україна // Старожитності.- 1992. Ч. 9.
3. Січинський В. Чужинці про Україну. - К., 1992. - С.13-14.
4. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В II т., 12 кн. Т.І.-К., 1991. - С.458.
5. Мороз В. Геополітичні підстави української державности // Народна газета.- 1991.- N8, вересень.
6. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. I. - К., 1992. - С.71.
7. Грушевський М.С. Вказ. праця. Т. I. - С. 71.
8. Повість врем'яних літ: Літопис. - К., 1990.- С.136/137.
9. Полонська-Василенко Н. Вказ. праця. Т. I. - С.111-112, 115.
10. Енциклопедія Українознавства. Сл. ч. Перевидання в Україні. Т.4. - Львів, 1994.-С.1211.
11. Советская историческая энциклопедия. Т.14.-М.,1973.-С.262.
12. Білий Д.Д. Вказ. праця.- С.6-8.
13. Винниченко І. Українці в державах Балтії // Українська діаспора.-Київ-Чикаго, 1992. Ч.2.- С.53, 59.
14. Шишов І. Самозахист на чужині // Українська діаспора. - Київ-Чикаго, 1992. Ч. I. - С.46.
15. Ключевський В.О. Сочинения: В 9-ти томах. Т.І.Ч.І.-М.,1987.-С.291-292.
16. Там само.- С.292.
17. Онопенко О. Нам заповідано Україну // Український кур'єр (Москва).- 1994.- N 3-4.
18. Степовик Д. Українська ікона крізь віки // Українська культура. - 1993. - N8. - С.40.
19. Брайчевський М. Конспект історії України //Старожитності. - 1991. Ч.6, липень.
20. Енциклопедія Українознавства. Сл. ч. Т.7. - Париж-Нью-Йорк, 1973.- С. 2593.
21. Косик В. Про шляхи розвитку церкви в Україні і Росії /XI-XVI ст./ //Український історичний журнал.-1993.-N 4-6.-С.71.
22. Грушевський М.С. Вказ. праця Т.ІІІ. - К.,1993.-С.151.
23. Див.: Полонська-Василенко Н. Вказ. праця. Т.І.-С. 187.
- 24.Залізняка Л. Нариси стародавньої історії України. - К., 1994. - С. 137.
25. Ключевський В.О. Вказ. праця. Т.І. Ч.1.- С. 286-287.
26. Грушевський М.С. Вказ. праця. Т.ІІІ.-С.143-154.
27. Енциклопедія Українознавства. Сл.ч. Перевидання в Україні. Т.І.- Львів, 1993.- С.118.

28. Козловський М. Хто ж ми такі насправді // Вісті з України. - 1994.- N 19, 5-11 травня.
29. За збереження українського етносу на Берестейщині //Голос Берестейщини.- 1992. - N 3, вересень.
30. Квятковський А. Ще одна забута Україна //Post поступ. - 1992. - N 33.
31. Толочко П.П. Історичні портрети. - К., 1990.-С.192-193.
32. Там само.- С. 195-196.
33. Боечко В. Придністровський конфлікт // Голос України.- 1992.- 24 квітня.
34. Дашкевич Я. Українці в Криму /XV-початок XX ст./ //Сучасність.- 1992.- N 4. - С. 97-98.
35. Там само. - С. 99.